Şaban Teoman Duralı'nın Din Felsefesi

Mustafa EREN | orcid.org/0000-0001-7468-1417 | mustafaeren51@hotmail.com

Kocaeli Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı, Kocaeli, Türkiye

ROR ID: https://ror.org/0411seq30

Öz

Bu çalışmada çağdaş Türk düşüncesinin önde gelen temsilcilerinden birisi olan Teoman Duralı'nın din felsefesi ele alınacaktır. Teoman Duralı'nın düşüncesi ve felsefesine ilişkin çeşitli alanlarda çalışmalar yapıldığından haberdarız. Bildiğimiz kadarıyla Duralı'nın felsefi dizgesini oluşturan en önemli unsurlardan biri olan din felsefesi hakkında müstakil bir çalışma yapılmamıştır. Duralı hiçbir eserinde teknik anlamda klasik din felsefesi kavramını kullanmamıştır. Fakat birçok eserinde varlık, bilgi, etik, metafizik, Tanrı tasavvuru, akıl-vahiy ilişkisi, iman-bilgi diyalektiği, hakikat, nefis- ruh ve ölümsüzlük gibi din felsefesinin başat konularını kapsamlı, tutarlı, rasyonel ve objektif bir şekilde tartışmıştır. Duralı'nın düşüncesinde din merkezi bir konumdadır. Filozofumuz felsefe-bilim- din ilişkisini kurarken, Eflatun, Aristoteles, Gazali, Kant ve Kierkegaard gibi filozofların akıl ve din arasına çektiği sınırları dikkate almıştır. Özellikle Kant metafiziğinin ve epistemolojinin temeli olan *numen- fenomen* düalizmi ve buna dayalı akıl ve din ayırımı Duralı için çıkış noktalarından biri olmuştur. Duralı din felsefesinde kendisine özgü bir felsefi terminoloji kullanır. Örneğin, "Hakikat" ve "Gerçeklik", "Yaşam ve Hayat" gibi kavramlar TDK Türkçe Sözlük'te eş anlamlı olarak kullanılsa da o bu kavramlara farklı felsefi içerikler kazandırarak yer verir. Amacımız Teoman Duralı'nın bütün eserlerine serpiştirilmiş olan din ve felsefeye ilişkin görüşlerini, onun dil ve kavram hassasiyetine uygun bir şekilde din felsefesi formunda ele alarak bu alana mütevazı bir katkı sunmaktır.

Anahtar Kelimeler

Şaban Teoman Duralı, Din Felsefesi, Bilgi-İnanç, Din-Felsefe, Tanrı, Ahlak, Fideizm

Atıf Bilgisi

Eren, Mustafa. "Şaban Teoman Duralı'nın Din Felsefesi". *Kocaeli İlahiyat Dergisi* 7/2 (Aralık 2023), 306-325.
https://doi.org/10.5281/zenodo.10431518

Geliş Tarihi	11.09.2023
Kabul Tarihi	30.10.2023
Yayım Tarihi	26.12.2023
Değerlendirme	İki Dış Hakem / Çift Taraflı Körleme
Etik Beyan	Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur.
Benzerlik Taraması	Yapıldı – Turnitin
Etik Bildirim	kider@kocaeli.edu.tr
Çıkar Çatışması	Çıkar çatışması beyan edilmemiştir.
Finansman	Bu araştırmayı desteklemek için dış fon kullanılmamıştır.
Telif Hakkı & Lisans	Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmaları **CC BY-NC 4.0** lisansı altında yayımlanmaktadır.
Yayıncı	Kocaeli İlahiyat Dergisi, Kocaeli Üniversitesi'nin bir yayınıdır.

Kocaeli Theology Journal 7/2 (December 2023), 306-325 | Research Article

Philosophy of Religion of Şaban Teoman Duralı

Mustafa EREN | | orcid.org/0000-0001-7468-1417 | mustafaeren51@hotmail.com

Kocaeli University Faculty of Theology, Department of Philosophy and Religious Sciences, Kocaeli, Türkiye

ROR ID: https://ror.org/0411seq30

Abstract

In this study, the religious philosophy of Teoman Duralı, one of the leading representatives of contemporary Turkish thought, will be discussed. We are aware that studies have been carried out in various fields regarding Teoman Duralı's thought and philosophy. As far as we know, there has been no independent study on the philosophy of religion, which is one of the most important elements of Durali's philosophical system. Duralı did not use the concept of classical religious philosophy in a technical sense in any of his works. However, in many of his works, he discussed the dominant subjects of philosophy of religion such as existence, knowledge, ethics, metaphysics, God vision, mind-revelation relationship, faith-knowledge dialectic, truth, self-soul and immortality in a comprehensive, consistent, rational and objective way. Religion has a central position in Duralı's thought. While establishing the philosophy-science-religion relationship, our philosopher took into account the boundaries drawn between reason and religion by philosophers such as Plato, Aristotle, Ghazali, Kant and Kierkegaard. In particular, the noumenon-phenomenon dualism, which is the basis of Kant's metaphysics and epistemology, and the distinction between reason and religion based on it, have been one of the starting points for Duralı. Duralı uses his own unique philosophical terminology in his philosophy of religion. For example, although concepts such as "Truth" and "Reality", "Life and Life" are used synonymously in the TDK Turkish Dictionary, it includes these concepts by giving them different philosophical contents. Our aim is to make a modest contribution to this field by considering Teoman Duralı's views on religion and philosophy, which are sprinkled throughout his works, in the form of philosophy of religion in accordance with his sensitivity to language and concepts.

Keywords

Şaban Teoman Duralı, Philosophy of Religion, Knowledge-Belief, Religion-Philosophy, God, Morality, Fideism

Citation

Eren, Mustafa. "Philosophy of Religion of Şaban Teoman Duralı". *Kocaeli Theology Journal* 7/2 (December 2023), 306-325.

https://doi.org/10.5281/zenodo.10431518

Date of Submission	11.09.2023
Date of Acceptance	30.10.2023
Date of Publication	26.12.2023
Peer-Review	Double anonymized - Two External
Ethical Statement	It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited.
Plagiarism Checks	Yes - Turnitin
Conflicts of Interest	The author(s) has no conflict of interest to declare.
Complaints	kider@kocaeli.edu.tr
Grant Support	The author(s) acknowledge that they received no external funding in support of this research.
Copyright & License	Authors publishing with the journal retain the copyright to their work licensed under the **CC BY-NC 4.0**.
Publisher	Kocaeli Theology Journal is a publication of Kocaeli University.

Giriş

Öncelikle bize yol gösterici bir harita olarak düşündüğümüz Teoman Duralı'nın düşünce mimarisinin ana kirişlerini oluşturan "bilgelik", "felsefe", "bilim", "metafizik", "spekülatif metafizik", "spekülatif olmayan metafizik", "ahlak", hakikat, gerçeklik ve ilahiyat gibi temel kavram ve terimlerin ayırt edici özellik ve tanımlarına kısaca değinmeye çalışacağız. Böyle bir yöntemle işe başlamayı iki nedenle gerekçelendirebiliriz. Birincisi, her filozof felsefi sistemini kendi kurduğu kavram şeması üzerine inşa eder ve geliştirir. Düşünce tarihine bakıldığında birçok filozof ya da düşünür bu kavramlara farklı anlamlar yüklemişlerdir. Anglosakson ve analitik gelenekten esinlenerek felsefe yapan birisinin felsefe tanımı ile Kıta-Avrupa geleneğinden beslenerek felsefe yapan birisinin felsefeyi ve bahsi geçen kavramları anlama ve kullanma biçimleri birbirlerinden oldukça farklıdır. İkincisi, bilimlerin ya da felsefe ile bilimin kesiştiği alanlarda araştırma yapanların sözünü ettiğimiz ana kavramların kapsadığı anlamları irdelemeleri, araştırmalarına tutarlılık ve berraklık kazandırmaları bakımından da faydalıdır. Duralı din felsefesinde kendisine özgü bir felsefi terminoloji kullanır. Örneğin, "Hakikat" ve "Gerçeklik", "Yaşam ve Hayat" gibi kavramlar *TDK Türkçe Sözlük*'te eş anlamlı olarak kullanılsa da o bu kavramlara farklı felsefi içerikler kazandırarak yer verir. İşte bu nedenlerden ötürü üst düzey bir kavram hassasiyetine sahip olan Teoman Duralı'nın din felsefesini konumlandırırken bu kavramlara yüklediği anlamları kendi metinlerine bağlı kalarak açıklamakla işe başlayacağız. Şöyle ki "bilgelik", "felsefe", "bilim", "metafizik", "din", "ahlak", "hakikat" ve "gerçeklik" gibi kavramlar esasında birbirleri ile sıkı ve geçişli bir ilişkiye sahiptir. Bu ilişkileri bütüncül bir bakışıcısıyla dikkate almadan Duralı'nın düşünce sistemi hakkında yapılan çalışmalar kanaatimizce bir yönüyle eksik kalacaktır.

Medeniyetler tarihine bakıldığında yüksek ve gelişmiş medeniyetler üç temel sacayağı üzerine inşa olunmuştur. Bunlar zanaat, müesseseleşmiş inanç sitemi olan din, bilgelik ve sonradan aldığı hal üzere felsefe-bilim ihtiyacıdır. Bu kurucu unsurların eksiksiz bulunduğu toplumlarda felsefileşmiş yüksek medeniyetlerden söz edilebilir.[1] Bu çerçevede "bilgelik"; Tanrısallığın mütalaa edildiği ilahiyat ve felsefe arasında geçiş evresidir. Ağırlık merkezi sezgi olan "bilgelik", ondan türemiş felsefe gibi öğretilip öğrenilmez. Yani biçimsel değildir bu alanda yeteneğiniz varsa, onu yaşayan bir örnekten yaşayarak öğrenir yine aynı şekilde öğretilebilir. Bu demektir ki felsefenin tersine, bilgelik yapılmaz, ancak yaşanır.[2] Bilgeliğe can veren örf dediğimiz değerler ağırlık taşır. Bu değerler genel geçer evrensel konuma geldiğinde ahlaka dönüşür. Bu anlamda mistik bilgeliğin temelini hayat oluşturur. Hayat ile din iç içe yürüyen insan süreçleridir. Zemininde yaşama sürecinin yer aldığı mistik bilgelik, din ile yoğrulmuş bir duygu -düşünme halidir.[3] Duralı, aralarında ince ayırımlar olmakla beraber bilgelikle sıkı ilişkileri olan ârif ve hâkim kavramlarını da zaman zaman bilgelikte

[1] Şaban Teoman Duralı, *Sorun Nedir?* (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2011), 123.

[2] Şaban Teoman Duralı, *Felsefe-Bilim Nedir?* (İstanbul: Dergâh Yayınları 2017), 64.

[3] Duralı, *Sorun Nedir?*, 14, 15.

özdeş olarak kullanmaktadır.[4] Bilgelik aynı zamanda hakikat arayışıdır. Hakikate türevi olan gerçekliğin iki kapısından geçilerek girilir. Bunlardan birisi gerçekliği aşkın, diğeri ise ona içkindir. Bilge her iki kapıdan geçme yeteneğine sahip üstün insandır. 'Aşkınlık' kapısından geçerek temaşa -tefekkür (theoria) kabiliyetini gösterirken, 'içkinlik' yoluyla da teemmül-tefekküre dalar. Teemmül-tefekkür yolundan yürüyerek ilahi sesin insandaki tezahürü olan vicdanı bulur. İlahi sesten hareketle bilge, terbiye-adap kurallarını ilham ile tespit ve tanzim eder. Peygamber ise aynı kuralları vahiyle vaaz eder. Bu özellikleri ile bilge, hakikatin aşkın ve içkin boyutlarına bir arada vukufiyet kazanır. Bilge, birbirine karşıt gibi gözüken iki etkinliği birlikte yürütme hünerine sahip olan insandır.[5] Duralı Eflatun'u bilge olarak kabul eder ve onun bilgeliğinin, ilahiyat, felsefe, metafizik ile toplumsallık yönünden iç içe geçmiş dört çember halinde geliştiğini ifade eder. Birçok bilge ve mistikte olduğu gibi Eflatun'un asıl amacı ahlakı sağlam temeller üzerine inşa etmektir. Eflatun'un ortaya koyduğu hedefe, kendisinden sonra gelip onun yolunu izleyen Hristiyan, İslam ve klasik Batı felsefe yapma tutumları yönelmişlerdir. Esasında Eflatun bu yönüyle düşünce tarihinde bilgelikten felsefeye ya da felsefenin yüreği olan metafiziğe sıçrayan adımı atan önemli bir figürdür.[6] Bilgelik pınarından fışkıran "felsefeye" gelince; orası aklın kullanışının tarihidir. Orada akıl, koordinatlarını ve eksenini kaybetmiş düşünce ve fikirleri derleyip toparlayarak yoluna yordamına koyar, anlamları bulunmuş kavramları yeniden tarif ederek onların geniş ölçekli örüntüsünden sistem inşa etmek suretiyle bunalımın yarattığı kargaşayı sona erdirmek çabasındadır. İşte felsefenin görevi, maneviyatın fikri yönünden toplum ve kültür varlığı insanı donatarak yapılandırmaktır. Fikirce yapılandırılmış insan madden ve manen düzene kavuşmuş demektir.[7] Böyle bir işlevi olan "felsefe", nesilden nesle aktarılan çetrefilli ve sonu gelmez meselelerin varlığından kaynaklanan üç bin yıldır sürdürülen bir sohbet, kesintisiz bir söyleşi ve tartışmadır. Duralı, Batı düşünce tarihinin bütün belli başlı simalarının tarif ve belirlemelerinden hareketle felsefeyi şöyle tanımlar.[8] Batılı gelenek uyarınca, kök anlamı bakımından felsefe-bilim olarak anlaşılması gereken felsefe, bir dünya görüşü, bir yaşam tarzı ya da herhangi bir meseleyi çeşitli bakış açılarla donduran bir öğreti değildir. Felsefe, kendinden temel meselelerin doğduğu, ama onları hep ilk ve asli kökte birleştiren ilk bilim, yani bilim doğuran bilimdir. Bu şekildeki felsefe iki bin yıllık bir geleneğin ürünüdür.[9] Felsefe, dinden besisini alır, bu besini işler ve ortamına katar. Felsefenin imbiğinden geçtikten sonra o ortam, daha da düzenlenmiş bir hal alır. Bilimler de felsefenin doğa ile temasıdır. Felsefenin bir yönü din ile temas halindeyken, diğer tarafı da bilime uzanır.[10] Duralı, felsefe ile bilimi birbirinden ayrı düşünmez. Ona göre felsefi

[4] Şaban Teoman Duralı, *Kutadgubilig Türkçenin Felsefe-Bilim Sözlüğü* (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2013), 210.

[5] Duralı, *Sorun Nedir?*, 122.

[6] Duralı, *Sorun Nedir?*, 123.

[7] Duralı, *Sorun Nedir?*, 364.

[8] Duralı, *Felsefe-Bilim Nedir?*, 88.

[9] Duralı, *Felsefe-Bilim Nedir?*, 84.

[10] Şaban Teoman Duralı, *Felsefe Bilimin Odağında Metafizik*, nşr. Mehmet Sabri Genç (İstanbul: Şule Yayınları, 2019) 89.

derinlikten yoksun bir araştırma etkinliği henüz bilim seviyesine ulaşmamıştır, yani zanaat düzleminde kalmıştır. Yine aynı şekilde belirli bir varlık alanını belirli bir bilim aracılığıyla kendisine dayanak almamış bir felsefe etkinliği de pozitif anlamda değeri haiz değildir, böyle bir etkinlik ancak spekülasyondan ibarettir. Duralı, felsefe -bilim ilişkisini kurarken bunların bir ve aynı şey olduklarını iddia etmez. Temelde insanın bilme merakını gidermeye yönelik olan felsefe ile bilim, soyutlama ile genelleme düzlemleri ve bilgi için gerekli malzemeleri derleme ile bunu oluşturma maharetleri bakımından farklılık arz ederler. Farklılıkların başında da bilimin, gözlerini doğrudan doğaya, fiziki evrende olup bitenlere dikmesine karşılık, felsefe açıkça onda görülmeyen değerlerle, metafizik alandaki kavramlarla uğraşmaktadır. Bir felsefe sistemi, dayandığı özgül bilim ile ona konuca yakın olanların temin ettiği malumatlar ile yaşanan tecrübelerden hareketle insanı, doğayı ve evreni anlamlı bir bütünlük halinde düşünme ve dillendirme çabasıdır.[11] Görüldüğü gibi, Duralı'nın bu yaklaşımı, tüm insani yapıp etmeleri gerçeklik ve hakikati anlamlandırabilmek, insanın sorumluluk dengesini bulabileceği sorgulamayı bihakkın yapabilmek ve her insani eylemi diğerleriyle de ilişkisini koparmadan olması gereken yerde konumlandırma teşebbüsüdür.[12] Gerçekliğin arkasında duran, onu taşıyıp ona kaynaklık eden hakikate nüfuz etme çabası, felsefe-bilimin beyni veya yüreği "metafiziktir". Hakikate nüfuz, onu tefekkür etmekle mümkündür. Tefekkür ise salt düşünmedir. Gerçeklik aşkın olmasından dolayı, hakikat düşünülürken, tecrübeye müracaat olanaksızlaşır. Tefekkürün koordinatlarını belirlemede mantık devreye girer. Mantığa dayalı tefekkür metafiziğin işidir. Mantığı aşkın tefekkür sahasında metafizik de yol alamaz. Yerini başka bir gerçeklik alanı olan mistisizme bırakır. Felsefenin en genel konusu olan varlığı düşünme, metafiziğin transandantal idealizm sahasıdır. Metafiziğin diğer bir etkinlik alanını ahlak oluşturur. Esasında varlık ve ahlak birbirlerinin varlığını zorunlu kılar. Çünkü ikisi de hakikat alanına aittir. Buna göre ne varlık ne de ahlak fenomenal dünyada algılanmazlar. Başka bir deyişle gerçeklik ötesindedirler.[13] Gerçeklik ötesi seviyeden gerçekliği temaşa etme felsefenin kökü metafiziğin işidir. Gerçekliğin nasıl işlediğini dillendirmekle görevli olan bilim dilini, onu dokuyan kavramları da oluşturup örgütleyen ve deney sonuçlarından hareketle teorileri, hassaten sistemleri kuran metafiziktir. Duralı'ya göre, tarih boyunca bazı kırılmalar hariç, felsefe-bilimin iki ana cephesi, metafizik ile fizik kaynaşıp birleşme, bütünleşme temayülünde olmuşlardır[14]. Biri olmadan diğeriyle uğraşmak mümkün değildir. Fizik, gerçeklik dünyasının incelenmesi ve araştırılmasını konu edinir. Buna mukabil metafizik ise gerçekliği anlamlandırıp aşma çabasıdır. Çünkü gerçeklik sınırları içerisinde kalarak onu anlamlandırmak imkânsızdır. Anlamlandırma olmadan belirli bir araştırmayı, tanımayı, incelemeyi ve tanıtmayı yapamayız. Anlamlandırma etkinliği insanın en önde gelen

[11] Duralı, *Felsefe-Bilim Nedir?*, 49.

[12] Muhammet Enes Kala, "Teoman Duralı'nın Düşüncesinde Din-Ahlak-Felsefe-Bilim İlişkisi Üzerine", *Türkiye'de Sosyal Teoride Din*, ed. Cevat Özyurt, Ejder Okumuş (Ankara: Hece Yayınları, 2017), 447.

[13] Şaban Teoman Duralı, *Aklın Anatomisi*, *Salt Aklın Eleştirisinin Teşrihi* (İstanbul: Dergah Yayınları, 2013), 63.

[14] Şaban Teoman Duralı, *Hayatın Anatomisi*, *Canlılar Bilimi Felsefesi Evrim ve Ötesi* (İstanbul: Dergah Yayınları 2018), 32.

özelliklerindendir. Daha net bir şekilde ifade etmemiz gerekirse, metafizik gerçeklik üstünü, hakikati araştırma sanatıdır, bu alan bilimin işi değildir. Fakat bilimin odaklandığı fiziği sırtlayan, onu anlamlı kılan alan olup bu manada gerçekliğin araştırılması metafiziğin görevidir.[15] Duralı kendine özgü bir kavramsallaştırmayla metafiziği, "spekülatif olan metafizik" ile "spekülatif olmayan metafizik" şeklinde iki çatala ayırmıştır. Bilime zemin hazırlaması, ona kavram genişliği kazandırması bakımından gerekli olan metafiziğin spekülatif veya spekülatif olmayan şeklinde ayrışması oldukça önemlidir. Bazı spekülatif metafizik yaklaşımlar, felsefe-bilim yapma amacından sapmış, gitgide dogmatik yapılara dönüşen sistemleri üretirken, spekülatif olmayan metafizik, felsefe-bilim eşliğinde bilimsel teorileri üretmiştir.[16] Spekülatif metafizik, doğrudan doğruya tümüyle evreni bilme denemesidir. Bu şekildeki bir deneme türü olan spekülatif metafizik, bir şeyin bilinip bilinemeyeceğini dikkate almadan, görünür tümelliğine evren denilen gerçekliğin toptancı ifadelerle dile getiriliş biçimidir. Böyle bir felsefe yapma tarzı, gerçeklikle temas bağlarını gevşeterek spekülasyonlara kaymıştır.[17] Yani bâtini iman coşkusuna kapılmış, duru, ayık akıl yürütme silsilelerine dayalı düşünce yapılarını oluşturamayıp, spekülatif metafizik inşa aşamasında kalarak oradan felsefe-bilime geçememiştir. Duralı'ya göre, başta Hintliler olmak üzere, Sümerliler, Babilliler, Mısırlılar, Çinliler ve İranlılar zanaat ve bilgelikte insanlığı hayran bırakacak seviyelere ulaşmalarına rağmen, metafiziği ve onunla birlikte felsefeyi ve ondan doğmuş bilimi meydana getirememişlerdir.[18] Spekülatif olmayan metafizikçi felsefi yaklaşımın amacı, evrene ilişkin çeşitli bilgiler edinmiş olup onunla ilgili dile getirilen ifadeleri belli bir mantık süzgecinden geçirerek incelemektedir. Evrenle ilgili dile getirilen her ifade bir yönüyle metafizik uğraşı alanına girer. Doğanın ötesine işaret eden bu kavram felsefe ile birlikte, her çeşit din, bilim ve sanat ifadelerini de kapsar. Spekülatif olmayan metafizikte evrenin bilinebilir belirli yöreleri hakkında dile getirilmiş gerçekler üstüne çözümleyici, birleştirici, tutarlı ve kapsamlı bir deneme söz konusudur.[19] Bu niteliği ile spekülatif olmayan metafizik kaynaklı felsefe-bilim teşebbüsü, düşünceyi hadsizlik yapmaktan alıkoyar. Evreni açıklamaya yönelik inanç-düşünce diyalektiği ve bundan neşet eden varsayımlar yumağı gerçekliğe uygun bir tarzda yeniden gözden geçirilir, düzeltilir ya da yerlerine yeni düşünceler geliştirilir.[20] Spekülatif olmayan metafiziğe yaslanan felsefe-bilimin başka bir niteliği de, önerdiği cevaplar ve çözümler her daim yenilenebilir özellikte olmasıdır. Başka bir deyişle, spekülatif olmayan metafiziğin iddiaları ve çözümleme yolları asla kesin ve nihai doğruyu ifade ettiği iddiasını taşımaz. Bu nedenle sürekli bir tartışma ile gelişmeye açık olan bir felsefe-bilim sistemidir.[21] Özlüce ifade etmemiz gerekirse, aklıselim tabanından hareket edip oradan aldığı çeşitli malzemeyi

[15] Duralı, *Felsefe Bilimin Odağında Metafizik*, 83, 84.

[16] Duralı, *Felsefe -Bilim Nedir?*, 94.

[17] Duralı, *Felsefe -Bilim Nedir?*, 82, 83.

[18] Ş Duralı, *Sorun Nedir?*, 104.

[19] Duralı, *Felsefe-Bilim Nedir?*, 82, 83.

[20] Duralı, *Felsefe-Bilim Nedir?*, 84.

[21] Duralı, *Felsefe-Bilim Nedir?*, 53.

eleştirici ve mantığın imbiğinden geçirerek yeni birleştirmelere yelken açan spekülatif olmayan metafiziği, aklıselimden kopuk, geniş ölçüde onun parçalarını dışa kapalı, eleştiriden yoksun bir tutumla sistemlice işleyen spekülatif metafizikten dikkatlice ayırmak gerekir. Daha önce çeşitli vesilelerle dile getirildiği gibi, birincisi felsefe-bilimin kaynağı, düşünce ve kavram açısından hammadde ambarı ve taşıyıcısı iken, ikincisi ideolojik saplantıların yatağı olmuştur[22].

Spekülatif metafizik ve spekülatif olmayan metafizikle zaman zaman karıştırılan kavramlardan birisi de "ilahiyat"tır. Bunun nedeni felsefenin iki duayeni Platon ve Aristoteles'in metafizik tasavvurlarıdır. Eflatun, metafiziği ve ahlakı ilahiyatın tabanına yerleştirmiştir. Aslında metafizik ve ahlak, Eflatun'da ilahiyattan neşet etmekle kalmayıp onunla sıkı bir ilişki içerisindedir. Bundan dolayı Eflatun'da bâtınîlik ile metafiziğin, ilim ile bilimin tam olarak nerede ayrıldıklarını belirlemek kolay değildir.[23] Eflatun için bilgi, ahlak uğruna vardır; dolaysıyla da fizik, metafiziğe giden yoldur. Fiziği öğrenerek bilgi edinilir; yanlış bilgiler deneme ve sınama yoluyla düzeltilerek halis bilgilere ulaşılır. Böylece fizik dünya ufkundan metafizik âleminkine ulaşabilir. Fizik dünyanın, yani olgu ve olaylar dünyasının bilgilerine erişebilmenin ilk şartı metafizik çerçevedir. Metafiziğin üstündeki merhale ise ilahiyattır. Oradan âlemi temaşa eden hikmetle buluşur, değişmez gerçekliklerin, giderek, Hakikatin şahidi olur.[24] Bu yönüyle Eflatun hem dini mistiklerin hem de felsefenin ve dolayısıyla bilimin fışkırdığı suyun başıdır. Hayatın bu iki yüce boyutu onun indinde zıtlık halinde değildir. Tam tersine, 'Kutsal Bütünlük 'ün birbirini tamamlayan iki asli görünümüdürler.[25] Aristoteles felsefesinde de metafizikle özdeşleşen "ilk felsefe" ile varlığın ilk asli sebebi ve hareket ettiricisi olan alanın sınırları muğlaktır. Aristoteles, ilk (proto) felsefeden farklı olarak varlığı aşan, Tanrısallığa ilişkin alanı "teoloji" yani ilahiyat olarak adlandırmıştır. Bu farklılığa rağmen Aristoteles'te ilk felsefe ile ilahiyat arasındaki ayırım çizgisi açık ve seçik biçimde gözükmemektedir. Sonraki çağlarda Aristoteles'in fikir mirasına konanlar bu iki sahayı birbirinden ayırt etme konusunda zorluk yaşamışlardır. Bu karışıklık, felsefenin sınırlarını bilmemek ve bunun neticesinde kafa karışıklığına sebebiyet vermesi bakımından önemli bir hata olarak görülür. Esasında metafizik, onunla sınır komşusu olmakla birlikte ilahiyat demek değildir.[26] Peki, ilahiyat nedir? Duralı ilahiyat kavramına yüklediği anlam ve buna ilişkin mülahazalarını Eflatun, Aristoteles, İbn Sina, Gazali, Descartes, Kant ve Leibniz gibi filozofların felsefesi bağlamında değerlendirir. Fakat bu filozoflar gurubunun felsefelerinde de ilahiyat kavramını aynı şekilde anladıklarını da söyleyemeyiz. Genel olarak bakıldığında ilahiyat, var olanın temel şeyleri ile ilk nedeniyle, en külli, en tümel yanıyla ilgili bir bilimdir. O, üstelik evren

[22] Duralı, *Felsefe-Bilim Nedir?*, 83.

[23] Duralı, *Sorun Nedir?*, 85.

[24] Duralı, *Felsefe-Bilimin Doğuşu*, 16.

[25] Şaban Teoman Duralı, *Felsefe-Bilimin Doğuşu, Aristoteles'te Bilim ve Canlılar Sorunu* (İstanbul: Dergah Yayınları, 2018), 17.

[26] Duralı, *Sorun Nedir?*, 84.

düzeninin temeli, ana nedeni olan, mükemmel zorunlu varlık olan Tanrı ve sıfatları hakkında bilgi sunan, ruhun mahiyetini konu edinen ve bizlere duyuların aktarmadığı, ilahi tebliğin sunduğu din, ahlak, vicdan ve sanat gibi manevi ve ruhi hayatımızı biçimlendiren çeşitli duygu ve sezgileri sinesinde taşıyan metafiziğin ötesinde bir alan olarak tanımlanır[27]. Duralı'ya göre, akıl, "İlahi Ruhun" insandaki tecelligâhıdır. Onun 'ruh'a uzanan köklerini bize bildiren din, onu farklı zaman ve şartlara göre yorumlayan ise ilahiyattır.[28] İlahiyat aynı zamanda bir tarafı aşkın diğer tarafı içkin olması dolayısıyla transandal özelliğe sahip ve akılla yaşam ortağı olan dimağın Tanrı ile olan ilişkisini de inceler. Dimağ, gerçekliği aşan bir saha olup insanın baş vasfıdır. Bu açıdan bakıldığında insan, transsendental bir varlıktır. Transsendentalin, Tanrı ile olan bağlantısını ilahiyat inceler demiştik. İnsan da transsendental bir varlıktır. O halde onu bu yönüyle irdeleyen antropoloji de ilahiyatın bir kolu olmalıdır.[29] Özet olarak serimlemeye çalıştığımız Duralı'nın bu kavramsal çerçevesi bizlere onun din felsefesi hakkındaki ipuçlarını vermektedir.

1. Duralı'nın Din Anlayışı ve Din'in Uzanımları

Din, belli bir kutsala yönelik inançların, ritüellerin, bireysel ve toplumsal hal ve hareketlerin, eylem ve davranış tarzlarının karmaşık bütünlüğüdür. Din öz olarak insan ve kutsal arasındaki ilişki ve bu ilişkinin hayatın değişik alanlarında tezahür etme biçimidir.[30] Ortalama insan hayatı boyunca bazen sesli bazen de iç dünyasında varoluşunu ilgilendiren, felsefede büyük sorular olarak nitelenen soruları sorar. Ben kimim?, nereden geldim?, nereye gidiyorum?, niçin ve nereden var oldum?, benliğimi kuşatan tüm bu var olanların hikmeti ve gayesi nedir? türünden soruları sorar ve bunlara cevap arar. Peki, aklın sınırları içerisinde, dışarıdan herhangi bir destek olmadan bu büyük sorulara insanın tatminkâr bir şekilde cevap bulması mümkün müdür? Felsefi düşünce ve dini düşünce tarihi bir anlamda bu tür soru ve cevapların tarihidir desek yanlış bir beyanda bulunmamış oluruz. Bu soruların ciddiyetine eserlerinde ve söylemlerinde sürekli vurgu yapan Duralı, spekülatif aklın söz konusu sorulara cevap verme konusuna yetersiz kaldığına işaret etmiştir. Duralı'ya göre, insanın varoluşunu ilgilendiren büyük soruları ancak din cevaplar.[31] Bu anlamda din, sadece bu soruları cevaplamakla kalmaz, aynı zamanda en ince ayrıntılara kadar insanın hayatı nasıl yaşaması gerektiğine ilişkin telkinlerde de bulunur. Bu manada din, insanın en varoluşsal ihtiyaçlarına karşılık verir. Yine aynı şekilde din, insanın en tabii ihtiyaçları arasındadır ve insanın akılla çözüme kavuşturmadığı, onun hayata sarılmasını sağlayan manevi yönünü tatmin eder, dolayısıyla din aklın aşamadığı bu cevapsız sorulara makul yanıtlar vererek, hem aklın sınırlarını gösterir hem de bizzat aklın bu anlamdaki ihtiyacını belli bir noktaya kadar karşılar. Duralı, hayat ve yaşam diyalektiğinden hareket

[27] Duralı, *Felsefe -Bilim Nedir?*, 86; Duralı, *Felsefe -Bilim Nedir?*, 60.

[28] Duralı, *Sorun Nedir?*, 195.

[29] Duralı, *Aklın Anatomisi*, 66.

[30] Duralı, *Kutadgubilig Türkçenin Felsefe-Bilim Sözlüğü*, 463.

[31] Duralı, *Sorun Nedir?*, 244.

ederek din ile hayatı özdeşleştirir. Buna göre hayat, dirim faaliyetleri demek olan yaşamayı aşar. Dirim faaliyetlerinin kaçınılmaz bir sonucu olarak görülen çözülme ve çöküşle baş gösteren durumun nihai noktası ölümdür. Başka bir deyişle, fizik ve biotik süreç olan yaşamanın son evresi ölümdür. Oysa hayat, fizik ve biotik süreçliliğin ötesine işaret eder. Hayat, nasıl dirimsel yaşamayı aşmaktaysa, din de hayatın ötesine işaret eder. İnsan sosyo-kültürel düzlemde ruh ve nefs ekseninde yaşar. İşin esasında hayat, ruh ve nefs ekseninin yaşama boyutundaki ifadesi ve tezahürüdür. Din, ruh ve nefs ekseninin bir ucuna konumlanmış nefsin paranteze alınıp insanda ruhu tek hâkim güç durumuna getirme çabasının kurumlaşmış halidir. Dinin asli görevi, kişinin ölümle birlikte bozulma ve dağılma süreciyle birlikte vücudunu terk eden ruhuna, yani salt ruh hayatına alıştırmaktır. Dünya hayatı bedenle varlığını sürdüren nefsin işidir. Buna mukabil kişinin özünü, kimliğini ve benliğini taşıyan ruh, yeni bir hayatın başlangıcı olan ahirette tek başına söz sahibidir. Ruh dünya hayatında ne kadar beslenirse, buradan öbür hayata geçiş sırasındaki sarsıntıları kolayca atlatır ve oradaki varoluşunu da o kadar rahat bir şekilde gerçekleştirir.[32] Din duygu ile inancı kurala ve sevap-günah karşıtlığında belli bir yaptırıma bağlayan kurumsal bir yapıdır. Hayatın en varoluşsal özelliği duygu ile inancın bileşiminde bulunduğundan, din insanın bireysel ve toplumsal yaşamasıyla iç içe geçmiş haldedir. Fiziki evreni inceleyip araştırmaya çalışan bilimin olgusal temelli yapılanmasına karşılık, duygu ile inancın teşkilatlanmış kurumsal düzeni olan din, manevidir.[33] Bu nedenle din, hakikat anlamında tekelci ve mutlakçı bir anlayışı savunur. Din tek hakikat tasavvuruyla, dünyanın fenomenal cephesi olan dünya ile görünürlük ötesi anlamında ahireti de kapsar.[34] Ahiret inancı, çağlar boyu her dinde farklı şekillerde gelişmiştir. Her dini gelenekte ve inanç sisteminde ahiretin ana dokusu maneviyat olup, içeriği ruhtur.

Dinin dayandığı esas, iman eden ile edilenin ontolojik olarak birbirlerinden tamamen farklı olmalarıdır. İman edilen, edeni yaratan kudrettir. Yaratan, dolayısıyla imanın objesi, kendine iman etmesini istediği yaratığını tam olarak bilir ve tanır, çünkü onu var etmiştir. İman etmesi istenilen süje ise, kendini ima ya da açıkça izhar eden Yaratanın, kendini açtığı kadar tanır ve sezer. Bu açma biçimi iki yolla gerçekleşir. Birincisi, kişinin Yaratanı doğrudan doğruya işitmesi anlamına gelen "Vicdan" ile ikincisi ise kişinin, öteki insanlarla birlikte Yaratanın tebliğini tebellüğ etmesi anlamına gelen "Vahiy" iledir. Dinin bize bildirdiği dünya ve ahiret hayatına taalluk eden her hususa ancak iman edebiliriz; yoksa onu bilme imkânına sahip değiliz. İşte tam burada din, iman edilen obje ile iman eden suje, iman ile bilgi, dünya ile ahiret hayatları arasında kesin bir ayırım çizgisi çeker.[35] Vahiy kökenli dinler, toplumların genellikle ortalama anlayışlarını dikkate alarak ona göre bir hitap şekli geliştirmişlerdir. İnsanların bireysel gelişimlerinde görülen çocukluk çağı, insanlığın tarihi tekâmül seyrinde de uzunca sayılabilecek bir döneme karşılık gelir. Bu

[32] Duralı, *Sorun Nedir?*, 16.

[33] Duralı, *Kutadgubilig Türkçenin Felsefe-Bilim Sözlüğü*, 466.

[34] Duralı, *Kutadgubilig Türkçenin Felsefe-Bilim Sözlüğü*, 467.

[35] Duralı, *Felsefe-Bilim Nedir?*, 21.

çağın en belirgin özelliği, dinlerin çocuğun masalsı rengârenk hayal gücünü yansıtan efsanevi söylencelerin dile getiriliş tarzlardır. İnsanlığın gelişim sürecinde belli bir olgunluğa ulaşmış zihni ile gönlüne hitap eden yüksek dinlerin kutsal metinlerinde- Hinduların Vedaları ile Upanişadı; Zerdüşlüğün Avestası; Ahdiatikte Hz. Süleyman Meselleri – daha çok bilgeliğe vurgu yapar. Duralı'ya göre efsaneye değer vermeyen kutsal dini metin Kur'an dır. Kur'an, ne efsane, ne masal ne de öğüt kitabıdır. Ahlak kurallarının kodlarını vermekle birlikte insana izleyeceği doğru gidişin yol haritasını çizmektedir. Dinler tarihi açsından bakıldığında, yazının icadından önceki dinler efsaneci iken, sonrakiler metincidirler. Efsanecilerin hikâyeleri nesilden nesile şifahi olarak aktarılırken, metinli dinler belli bir noktaya kadar aile fertleri tarafından bile kendi başlarına okunup anlaşılabilir.[36] Monoteistik dinler, kendilerini herhangi bir çağla sınırlamadan evrensel bir nida ile tüm insanlığa seslenirler. Bu seslenişin bir ucunda aşkın kudrete karşılık gelen Tanrı, diğer tarafında ise ilahi hitabın muhatapları vardır. Dinler özü itibarıyla evrenseldir, zaman ve mekân üstüdür. Bununla birlikte ilahi hitabı muhataplarına aktaran ve onu açıklamakla sorumlu olan nübüvvet kurumu vardır. Peygamberler belli bir toplumun, kültürün, zaman ve mekânın insanıdır. Bundan dolayı ilahi hitabın özü evrensel olsa da, onu insanlarla buluşturan zaman ve mekâna kayıtlı peygamberlerin ait oldukları topluma ilişkin özellikler, tebliğ sürecinde kendisini gösterebilir. Bu çerçevede ilahi hitap muhataplara belli bir toplumun duygu, düşünce ve anlayışının yansıtıcısı olan dille aktarılır. Bu durum ilahi hitabın özünü oluşturan ana ilkelere mümkün mertebede zarar vermez.[37] Duralı, dinden genel olarak otantik özelliklerini kaybetmeyen tek tanrılı vahiy dinlerini, özelde ise açık bir şekilde İslamiyet'i anlar. Onun dinlere bakışı fıtrat ve İslam üzerindendir. Duralı'ya göre insan fıtrat üzerine yaratılmıştır ve o fıtrat da İslam'dır. Dolayısıyla dinler İslam'a yaklaştıkları ölçüde dinleşir, aksi halde ideolojileşmekten kurtulamazlar iddiasında bulunarak dini konuda inklusivistçi bir tutum izlemektedir.[38] Duralı'nın din anlayışı aynı zamanda onun nasıl bir Tanrı tasavvuruna sahip olduğunun ipuçlarını da vermektedir.

2. Duralı'nın Tanrı Tasavvuru

Tanrı ve tanrısallık fikri, sonu gelmeyen felsefi soru ve sorgulamaların merkezi bir konusudur. Düşünce tarihi boyunca önemli sayılabilecek felsefi çalışmalar ilahi sıfatların her birine odaklanmışlardır. Her şeyi bilme, her şeye kadir olma, iyilik, mükemmellik, her yerde olma, basitlik, zorunlu varlık, güzellik, mutlaklık, her türlü övgüye layık oma, aşkınlık, içkinlik, birlik gibi...[39] Tanrı inancından bağımsız bir şekilde düşünemeyeceğimiz bazı dinler, zaman, mekân ve konu eksenlerinde, insanın aklına gelebilecek her sorunun

[36] Duralı, *Kutadgubilig Türkçenin Felsefe-Bilim Sözlüğü*, 467, 468.

[37] Duralı, *Sorun Nedir?*, 21.

[38] Teoman Duralı, *Çağdaş Küresel Medeniyet, Anlamı- Gelişimi-Konumu* (İstanbul: Dergay Yayınları, 2017), 48.

[39] Charles Taliaferro, "Tanrıcılığın Tutarlılığı", *Din felsefesi, Klasik ve Güncel Meseleler*, çev. Aydın Çavdar, ed. Paul Copan, Chad Meister, (İstanbul: İdea Yayınları 2018), 243.

cevabını bildiklerini iddia eder. Dinler, maddenin ilk yaratılış anından, canlının son yok oluşuna kadar, yani ezelden ebede, her yerde evrenin tümünde olan ve olmayan her şeyin nedenini açıklamak ister. Çünkü dayandıklarını iddia ettikleri bilginin nihai kaynağı Tanrı'dır.[40] Felsefi düşüncenin hatırı sayılır bazı filozofları Tanrı ve varlığı özdeşleştirerek, felsefelerinin temeline Tanrı kavramını yerleştirmişlerdir. Immanuel Kant, "Tanrı yoksa hiçbir şey olmaz" diyor.[41] Bu, yaratmanın yanında, yaratılmışlığı (evreni) düşünüp idrak etmenin de mutlak şartıdır. Bu nedenle ister olumlu, ister olumsuz, doğrudan ya da dolaylı olsun, Tanrı adı anılmaksızın hiçbir şey düşünülemez ve yapılamaz. Öyleyse Tanrı'yı olumlu ya da olumsuz düşünmek, her türlü düşünmenin ilk vazgeçilmez şartıdır ve sebebidir. O, âlemin, varlığın ilk kaynağıdır.[42] Kant Tanrı fikri ve inancı olmadan dünyayı ve kendimizi tasavvur edemeyeceğimizi öne sürmüştür. Felsefede, Tanrı, aklın nihai temerküzüdür. Tanrı'nın kendisi akıl ötesidir. Akıl, Tanrı'da başlar, insanda devam eder. Kaynağın ne ve nasıl olduğunu beşeri kategorilerle bilmek imkânsızdır. O, metafiziğin sınırlarını aşar. Ancak aklın, insandaki tezahürlerinden yola çıkarak analoji yoluyla antropomorfik birtakım tasavvurlar geliştirebilir. Tanrı, akıl ötesi olmayıp aynı zamanda aklı aşan bir varlıktır. O'nun akıl yoluyla kavranması olanaksızdır. Aklın taranssendental yasalarını belirleyen mantık ilke ve kuralları O'na uygulanamaz. Bu nedenle, O, akledilemez ve düşünülemez; duygulanılır, vicdan sesine kulak verilir. Bu duygu yoğunluğu ancak özel eğitimle gerçekleşir. Tanrı'nın gerek varlığı gerekse varlığının hikmeti bütün kanıtlama biçimlerini aşar. O, mantıkça ne ispat edilebilir ne de çürütülebilir. Tanrı, sadece vardır. Var olduğuna hem teorik hem de pratik akıl yoluyla inanılır. Din, Tanrı inancının uygulama zeminini tesviye edip hazırlar. Bu bakımından din insan hayatı için yaşamsal bir zorunluluktur. Din olmadan insan mutlu olamaz. Din olmadan Tanrı hissedilemez, duyumsanamaz. Çünkü Tanrı sezilip üstünde düşünülebilecek dünyada ya da evrende dolaylı da olsa örneklendirilebilecek bir varlık değildir. O, kendini her bir ferde vicdan yoluyla, insanlığa ise vahiy aracılığı ile bildirir. Din, bireylere vicdan ve vahyin nasıl ve nerede bulunabileceğini öğretir. Tanrı aklın değil, gönlün hükümranlık sahasındadır.[43] Bu yaklaşım, insan aşkın, insana içkin olmak üzere bilinemezliğin iki veçhesine işaret eder. Birincisi Hakikatin melekeler kesimine ilişkinken, ikincisi, insanın gönül ve duygu âlemine ilişkindir. Vâcib-i vücut, felsefenin transendental aklının erişim imkânlarına kapalı olan sınır alanı dini terminolojide "Gayb" olarak ifade edilir. Hakkında sezginin bile hiçbir şey bildiremediği Allah'ın zat'ıdır. Onun zat'ı Mutlak gayp'tadır, sır dır. Kendini bizlere, beyan etmesinde "Rabbim", "Rahmanım", "Rahimim", "Gafûrun", "Samedim" biçiminde bildirdiği ölçüde hakkında haberdar oluruz. Gaybın bir veçhesini teşkil eden kişinin öz'ü bilenemez, fakat sezilebilir. Diğer veçhesi olan melekût âlemi de sezgiye açıktır. Her iki veçhenin sezilirliği felsefe-bilim verileriyle gerçekleşmez, tasavvufa ait irfan yoluyla gerçekleşebilir. Epistemolojik açıdan baktığımızda, "gayp" bilinebilirliğin, "mutlak gayp ya

[40] Duralı, *Sorun Nedir?*, 59.

[41] Duralı, *Hayatın Anatomisi*, 394.

[42] Duralı, *Hayatın Anatomisi*, 394.

[43] Duralı, *Aklın Anatomisi*, 114, 115.

da sır" ise düşünülebilirliğin nihai sınırlarını belirler.[44] Eflatun, Aristoteles, Gazali, Kant ve Kierkegaard gibi filozofların Tanrı tasavvurlarını dikkate alan Duralı, kendi Tanrı tasavvur ve tasarımını İslam metafiziği üzerinden temellendirmeğe çalışmıştır. Duralı'ya göre, tek tanrı düşüncesi ve onun müşahhas adı olan Allah, aklın, her türlü tahayyül ve tasavvurun üzerinde olup aşkınlığın kendisidir. Ama aynı zamanda içkinliğin de kendisidir. Allah'ı zaman ve mekân koordinatlarına yerleştiremediğimizden, onun özünü, düşünce kuralları çerçevesinde kavrayamayız. Onu, Kendisini bize nasıl tanıtmışsa o ölçüde kavrayabiliriz. Duralı'ya göre, Onun bize Kendisini tanıttığı yer ihlas süresidir.

"O, Tek olan Allah'tır; Allah, Sameddir, O, doğurmaz, doğrulmamıştır; Ona denk ve benzeri olacak bir şey yoktur". (Kur'an 112, 1-4)

Bu surede kişiler ve toplumların Allah'ı kavrama hususunda düştükleri hatalar konusunda uyarılmaktayız. Burada ilk dikkat çekilecek husus, Onun tabiatı öylesine yüce, kavrayış sınırlarımızın onca ötesindedir ki, felsefenin soyut kavramı şeklinde değil de, Onu O olarak, yani bir kişilik biçiminde görmemiz, Kendisini idrak edişimizde izlememiz gereken en doğru yoldur. O, bize yakındır. Varoluşumuzu Ona borçluyuz. Bildiğimiz, tasavvur edebileceğimiz hiçbir kimseye yahut şeye O'nun zerrece benzerliği yoktur. Tabiatı vasıfları eşsizdir, benzersizdir.[45] Tek Tanrılı vahye dayalı dinlerde Yaradan ile yaratık, Tanrı ile evren, birbirlerinden ayrı, varlık sınırları kesin bir şekilde belirlenmiştir. Bu yönüyle panteistik Tanrı tasavvurları, yani Tanrı evren özdeşliği gibi, iç içe geçmiş, Tanrı'nın ontolojik statüsüne halel getirebilecek kavrayışlara yer yoktur. [46] Din felsefenin en canlı konularından biri olan tanrı tasavvurlarının tarihsel serüvenine baktığımızda şu gerçeğin göz önünde bulundurulması gerekiyor. Ayrışma noktalarını paranteze aldığımızda hemen hemen tüm tanrı tasavvurları, Tanrı'nın, Bir'in veya Hakk'ın kendi özü ve gerçekliği bakımından bilgisinin insan için mümkün olmadığı konusunda uylaşım içindedirler. O, isimsizdir, sonlu insanın sınırlı duyu ve akıl kalıplarına sığmayacak kadar sonsuz ve yücedir. Bu nedenle, Tanrı'nın zatı konusunda nasıl bir tasavvura sahip olursak olalım, o daima her türlü tasavvurlarımızın ötesinde "mutlak bir varlık" olarak düşünülecektir.

Duralı'nın din felsefesi müktesebatı Deizm, panteizm, pan-enteizm ve teizm gibi tanrı tasavvurları perspektifinden değerlendirildiğinde, onun teistik bir tanrı tasavvuruna sahip olduğunu söyleyebiliriz. Tanrı'nın bilinmesi ve iman konusunda ise ılımlı fideist bir tutumu benimsediği gözükmektedir. Bu tutum da Duralı'nın bilgi-iman diyalektiğini nasıl bir zeminde tartıştığının önemli dayanaklarından birisini oluşturmaktadır.

3. Duralı'nın Bilgi-İman Diyalektiğine Bakışı

Bilgi- iman ilişkisi düşünce tarihinde ve dini epistemolojide üzerinde en çok konuşulan ve konuşulmaya devam edilen konulardan birisi olmuştur. Bu konunun bu kadar canlı ve

[44] Duralı, *Sorun Nedir?*, 98,99.

[45] Duralı, *Çağdaş Küresel Medeniyet*, 45.

[46] Duralı, *Çağdaş Küresel Medeniyet*, 44.

çekici olmasının çeşitli sebepleri vardır. Esasında bu ve benzeri konular insanın doğası ile ilişkilidir. İnsanın doğasını ve bilme süreçlerini dikkate almadan bilgi-iman konusunu sağlıklı bir zeminde tartışmak kolay gözükmüyor. İnsani ilgi ve yetilere baktığımızda, insanın tek boyutlu bir varlık olmayıp aynı anda hem bilen hem düşünen hem inanan ve hem de hisseden bir varlık olduğunu görürüz. Bilgi –iman diyalektiği açısından bu insani yeti ve yetenekler değerlendirildiğinde onun nasıl duyumsadığı, neyi düşündüğü, neye inandığı veya neyi hissettiği bu bağlamda ele alınması gereken bir konudur. Genel anlamda bilgi, gözlem, araştırma, deney ve kanıtlamaya dayalı bir bilme aktıdır. İnançta ise koşulsuz iman, teslimiyet, bağlılık ve sadakat gibi kavramlar ön plana çıkar. İman objeleri ya verili olana, yani metne ve nakle dayalı olabilir ki çoğunlukla dini anlamda öyledir, ya da kişinin akli çabası ile elde edebileceği bir çıkarımdır. İster dini nedenlerle isterse felsefi gaye ile olsun inanç halini almış bir konu insan yaşamının en varoluşsal unsurlarından birisidir.[47] Epistemolojik bir kavram olarak bilgi ile dinsel bir kavram olan iman arasında nasıl bir ilişki olduğu pek çok düşünür tarafından tartışılmıştır. İmanın bilgisel ve bilişsel bir yanının olup olmadığı, varsa bu ilişkinin mahiyeti, boyutları, öncelikleri ve bunların tanımları farklı gerekçelerle ele alınmıştır.[48] Teoman Duralı, din felsefesinin göbeğinde olan bilgi ve iman arasındaki ilişkiyi diğer konularda olduğu gibi, kendi düşünce sistematiğine uygun bir yöntemle farklı bir şekillerde incelemiştir. Duralı'ya göre, felsefe-bilim insanın iman etme ihtiyacını asla karşılamaz. Felsefe-bilim, insanın araştırma, bilme, teorik ve sistemli bilgi kuramı arzusunu tatmin eder. Beşeri yapıp etmelerimizin hepsine zemin oluşturan kurumları birbirleriyle karıştırmak metodolojik ve epistemolojik yanlışlığa yol açar. Bu kurumlardan biri olan din ile felsefe-bilimin işleyişleri ve ödev alanları oldukça farklıdır. Duralı'ya göre, bu durum felsefe-bilimin M.Ö. IV. yüzyılda meydana gelmesinden beri en sık işlenen hatalardan birisi olmuştur. Fenomenler dünyasının sadece küçük bir kısmına ilişkin geçici bilgiler zamanla evrenin tamamına ilişkin mutlak doğrular olarak kabul edilmiştir. Diğer taraftan mutlak inanç birimleri olan imani ve ahlaki ilkeler doğrudan doğruya bilgi sayılıvermişlerdir.[49] Duralı, bilgi-iman konusundaki bu karışıklığı, konuyla ilgili net görüşleri olan Gazzali, Kant, Kierkegaard gibi filozofların yaklaşımlarını dikkate alarak çözümlemeye çalışır. Fakat Kopernik devrimini felsefe tarihinde husule getirdiğini ileri süren, Eflatun'dan sonra ilk kalburüstü bilge filozof, bilim insanı olan Kant'ın bilgi-iman konusundaki akla çektiği sınır kazıkları konumuz açısından önem arz taşımaktadır. Kant iman konularının temellendirilmesinde sonuca götürücü kesin delillere başvurmamaktadır. Zaten iman objeleri ile bilgi objeleri arasında yapılan kesin ayırım bu tür bir kanıtlama biçimini olanaksız kılmaktadır. Kant, bilme alanı ile inanma alanını kesin sınırlar çizerek birbirlerinden ayırmıştır. Kant iman nesneleri için kesin deliller aramak yerine, onlara inanmak için gerekçeler sunmak gerektiğini düşünür.[50] Kaynağını insan aklında bulan ahlak yasası, Kant'ın imanı dayandırdığı temel olarak anlaşılır. Bu yönüyle

[47] Aydın Topaloğlu, "Akıl ve İnanç", *Din Felsefesi*, ed. Latif Tokat (Ankara: Bilay Yayınları, 2018), 47.

[48] Necmettin Tan, *İmana Yer Açmak, Immanuel Kant'ın Bilgi ve İman Felsefesi*, (İstanbul: İz Yayınları, 2014), 14.

[49] Duralı, *Hayatın Anatomisi*, 157.

[50] Tan, *İmana Yer Açmak*, 227.

iman bilgiye değil, ahlaka dayanır. Bilgi nesnel zemine dayanırken, ahlak öznel zemine dayanır. Buradaki öznellik Kantçı terminolojide olumsuz bir durum değildir. Çünkü Kant, bu öznel zemini daha sağlam ve daha kesin olarak kabul eder.[51] Duralı, Kant'ın akıl eleştirisinden ve akla çizdiği sınırlardan esinlenerek bilgi-iman konusunu kavramsal bir çerçeveye oturtur. Duralı'ya göre, temellendirme ile gerekçelendirme yoluyla doğruluğunu veyahut yanlışlığını gösterebileceğimiz her "inanç" bir varsayımdan ibarettir. Temellendirme ve gerekçelendirme yoluyla doğruluğu kanıtlanabilmiş her varsayım "bilgi" dir. Ancak kanıtlanabilmiş her varsayım geçerli ve geçersiz bilgi değerini taşır. Kısa ya da uzun vadede değişen şartlar geçerli olan varsayımı ve bilgiyi yanlışlayabilir. Bu anlamda hiçbir bilgi mutlak, kesin ve nihai değer taşımaz. Öyle inançlar vardır ki, bunlar hiçbir zaman varsayımlaştırılamazlar. Onların temellendirilip gerekçelendirilmesi imkânsızdır. Temellendirilip gerekçelendirilebilinen inançlar, temellendirilemeyip gerekçelendirilemez inançlara dayanak oluşturur. Temellendirilip gerekçelendirmesi mümkün olmayan inançlar, toplum hayatımızın dini cephesinde "iman", felsefe-bilimde ise aksiyon olarak adlandırılır. İmana konu olan inançlar tartışılmaz. Bunlar ya kabul edilir ya da reddedilir.[52] Bilimde, ilkece öne sürülen iddia ve hipotezleri, mantık ve matematik bakımından ispatlamak, deney yönünden ise gerekçelendirme zorunluluğu vardır. Tabiatta tercihlerde bulunan doğadışı bir kaynağın varlığını ya da yokluğunu ispatlamak ve gerekçelendirmek mümkün değildir. Doğadışı olarak inanılan alan bilimin inceleme ve araştırma sınırlarının ötesindedir. O, imanın konusudur.[53] Duralı, Kant'ta olduğu gibi iman ve bilgi ayırımını çok net bir şekilde yapar. Duralı, iman konusunda dini geleneklerin, özellikle İslam'ın vahiy olgusuyla örtüşen bir iman tanımlaması yapar.

"Doğrulanmağı, denetleme ile gerekçelenmeği ilkece beklemeyen ilk asli inanca iman denir. Yine ilkece imanlar, insanın zihni ile maddi çabalarına dayanmayan *Allah'ın*, elçileri aracılığıyla, insanlığa ilettiği tebliğin yoruma kapalı, değişmez 'mihenk taşları'dır. *Allah'ın* mutlak birliği; aynı ânda aşkın ve içkin oluşu, tecrübelerden hareketle akıl aracılığıyla kavranılır cinsten olaylar değildir. Gerçi sözünü ettiğimiz yollardan Tanrımsı yahut Tanrı-benzeri temel ilkeleri oluşturabiliriz; fakat *Allah'ı* böyle kavramak, tüm soyutlama kabiliyetimizi ile fehmimizi aşar. Tekmil kavrayış ile anlamlandırma etkinliklerimizin esasını oluşturmakla birlikte- mantık-yânî, düzgün ve kurallı düşünme işlemlerimizin – çerçevesini topyekûn aşan ilkeler imândan sayılır. İmân, tektanrılı vahiy dininden olsun yahut olmasın, her inanç düzeninin temeli, sarsılmaz ve şartsız kabullerine verilen addır."

Kur'an, her halka, nesle, millete tebliğ ile tebliğcinin gönderilmiş olduğunu bize bildirmektedir. Nitekim, "Her ümmetin Peygamberi vardır. Peygamberleri geldiğinde, aralarında adâletle hükmedilir ve onlara ve onlara asla zulmedilmez" (Yunus10/47).[54] Duralı'ya göre, düşünmek aklın işi ve etkinliğidir. Allah'ın gerek özüne gerekse sıfatlarına

[51] Tan, *İmana Yer Açmak*, 226.

[52] Duralı, *Felsefe-Bilim Nedir?*, 103, 104.

[53] Duralı, *Hayatın Anatomisi*, 303.

[54] Duralı, *Çağdaş Küresel Medeniyet*, 100.

akıl sır ermez. O, yalnızca, yukarıda da işaret edildiği gibi, vahiylerinde kendini bildirdiği ölçüde, bir başka insani yeti olan duygulanma yoluyla algılanıp tanınabilir. Yani Tanrı'ya kayıtsız ve şartsız inanma varlık ve bilgi öğretilerince açıklanamaz.[55] Duralı, iman-bilgi, akıl-vahiy, ahlak ve eskatoloji gibi din felsefesinin temel konularını, din felsefesi kavramını kullanmadan akıl ve din sınırlarını dikkate alarak açıklamaya çalışmaktadır.

4. Duralı'nın Ahlak Anlayışı

Bilgi-iman ilişkisinde olduğu gibi, insani varoluş biçimlerinden birisi olan ahlak konusu da Duralı'nın düşüncesinde önemli bir konumdadır. Duralı'nın ahlak anlayışı ayrıca müstakil bir çalışmayı gerektirecek kadar derinlikli ve kapsamlı bir konudur. Bu nedenle diğer konularda olduğu gibi yine bu konu da gerektiği kadar din felsefesi sınırları çerçevesinde ele alınacaktır.

Ahlak, kişinin kendisiyle ilgili birey hayatında ya da başkalarına yönelik toplum hayatında yerine getirmekle yükümlü olduğu davranışlarını, ilke ile kurallarını ortaya koyup uygulanma tarzlarını öneren bir felsefi disiplindir. Bu çerçevede örf de iş görür, fakat ahlak ile örfün arasındaki belirgin fark, örfün yerel, ahlakın ise evrensel oluşudur. Örf, çağdan çağa, toplumdan topluma değişiklik gösteren bireysel ve toplumsal hal ve davranma, eyleme ve konuşma kuralları, tertip ve düzenlerdir. Örf bu anlamda yerle sınırlı olduğu için yereldir. Buna karşılık ahlak, genel evrensel, akli, biçimselleştirilmiş, sistemli ölçüler koyar. Felsefenin bir dalı olan ahlak bir bakıma örflere teori olur. Ahlakın bulunduğu ortamda kapsadığı örfler, ona bakılarak biçimlenip düzenlenir.[56]

Ahlak'ın ebeveyni tektanrılı vahiy dini ile felsefedir. Tohum tektanrılı vahiy dinindendir. Gelişip serpildiği rahim, Sokrates, Eflatun, Aristoteles, Farabi ve Kant felsefesidir.[57] Vahiy bildirilerini akıl, ahlak yasalarına tahvil eder. Bu hususta Kant ve Farabi arasında önemli sayılabilecek bir benzerlikten söz edilebilir. Her iki filozof da, Tanrı elçilerine nazil olmuş vahiylerden, veli ve hâkimlerin, zamanla filozofların da akla dayalı yorum ve tefsirleriyle ahlak ilke ve kuralarının türetildiğini öne sürmüşlerdir. Burada her ikisi de dinin ahlaka kaynaklık ettiği konusunda hem fikirdirler. Kant, dini ilahi öğretilerin dile getirilmesi olarak tanımlar. Vahyin ve dinin insanı ilgilendiren yönü, ödevlerimize kaynaklık eden Tanrı buyruklarıdır. Kant, öznellik bağlamında istisnasız tüm insanlık için geçerli olan özneler üstü yasa mesabesindeki buyruklara düstur demiştir. Tanrı ve ölümsüzlük koyutları, ahlak yasasının esası, söz konusu düsturun da hikmet sebebidir. Tanrı ve ölümsüzlük fikirlerinin bulunmadığı ahlakı ve onun temel taşları olan düsturları aramak boş bir çabadır. Kant'a göre ahlak, düsturlaştırılmış örftür. Felsefeye konu olan örf değil ahlaktır.[58]

[55] Duralı, *Hayatın Anatomisi*, 467.

[56] Duralı, *Aklın Anatomisi*, 110.

[57] Duralı, *Kutadgubilig Türkçenin Felsefe-Bilim Sözlüğü*, 89.

[58] Duralı, *Aklın Anatomisi*, 110.

Ahlak'ın sebebi, kişileşmiş, kimlik kazanmış, reşit insanın, başkasına tabi olmama özelliği taşımasıdır. İnsanın bu tutumuna hür olma denir. İnsan ile hür varlık birbirleriyle örtüşen ifadelerdir. Ahlakın temelini oluşturan ilkeler, vahiy ile buyruk şeklinde bildirilir. Tebliğ, zaman üstü evrensel bir nitelik taşıdığından, her kültür ve zekâ seviyesindeki ortalama insana seslenir. Kişinin idrak seviyesine, ilim ve irfanına göre tebliğde bildirilen buyruklar şartsız olduğu kadar şartlı da anlaşılabilir.[59] Duralı, iman ilkelerinde olduğu gibi, ahlak sistemini oluşturan kuralların dayandığı ana ilkelerin ancak ve ancak ilahiyattan alınabileceğini ileri sürer. Bunun en önemli gerekçelerinden birisi iyilik, güzellik, kötülük, hak, hürlük, adalet vb. kavramların karşılığının doğada olmaması ve onların akıl tarafından üretilemeyeceğidir. [60]

Duralı ahlak konusunu da vicdan, irade, niyet, ödev ve hürlük gibi birbirleriyle ilişikli fakat her biri farklı anlama gelen kavram örüntüsü ile çözümlemeye çalışır. Konunun anlaşılması için söz konusu kavramlardan bazılarına kısaca değinmek gerekiyor. Aklın, kişiye seslenişi vicdandır. Kişinin, genetik-fizyolojik-morfolojik olmayan, manevi-ruhi boyutuna gönül denir. Aklın gönüldeki hitabı olan vicdanın kendisini dışlaştırma gücü iradedir.[61] Onun da davranışları biçimlemesiyle eylemler ortaya çıkar. Ahlaki eylemlerin başlangıç noktası niyettir. Ahlakın özünü oluşturan maya orada çalınır. Derin düşünmeye, yani niyete göre düzenlenmiş eylemler, ameller ahlak makulesinden sayılırlar. Fakat niyetin kendisi dinidir. Ahlak niyete dayanır, öyleyse ahlak da din çıkışlıdır. Esasında varoluşumuz da dinidir. Fenomenal dünyada olup bitenler, dinin zahiri boyutunda, dışarda kalanlar yani numenal alana ait olan niyet ise, dinin batini tarafındadır.[62] Duralı, din konusundaki referanslarını İslam'dan alır, dolaysıyla din-ahlak ilişkisinde İslam ahlak ilkelerini, yani Allah'ın kuluna iki bildirim şekli olan vahiy ve vicdan yoluyla bildirdiği yasaları ve onun Hz. Muhammed tarafından uygulanan pratikleri anlar. Bu ilke ve esasları başta bireyin kendisi olmak üzere, diğer varlıklara uygulamak ödev olarak telakki edilir.[63] Duralı, bu yaklaşımı ile ahlak alanında felsefenin önemine ve değerine işaret etse de, esas olarak Kant'ın ahlaktan teolojiye giden yönünü tersine çevirerek ahlakı teolojik bir zemine oturttuğunu söyleyebiliriz.

5. Duralı'nın Hakikat ve Gerçeklik Tasavvuru

'Hakikat ve gerçeklik' Duralı'nın düşüncesini ve din felsefesini oluşturan en temel kavramlardandır. Duralı, bu kavramları ontolojik ve epistemolojik bir zeminde tartışır. Hakikat ve gerçekliğin bir boyutu varlığa diğer boyutu bilgiye uzanır. Düşünürümüz varlığı bir bütün olarak tasavvur eder. Duralı'ya göre, algılanabilir yahut gösterilebilir cinsten olsun, olmasın, kendisinden bahsettiğimiz, üzerine konuştuğumuz ne varsa o, 'varlık' tır.

[59] Duralı, *Aklın Anatomisi*, 90.
[60] Duralı, *Sorun Nedir?*, 91-95.
[61] Duralı, *Sorun Nedir?*, 70.
[62] Duralı, *Sorun Nedir?*, 182.
[63] Duralı, *Sorun Nedir?*, 205, 206.

Esasında varlıktan sayılmayacak bir şey de düşünülemez. 'Yok' dediğimiz de aslında vardır. Yok, olsaydı, ondan bahsetme ya da haberdar olma imkânından yoksun olurduk. Varlık var olanların tümüdür. O, hakikati teşkil eder. Gerçeklik ise var olanlardan ibarettir. Bu ayırımı Aristoteles metafiziğinde görüyoruz. Aristoteles ifadesiyle (to on), başlı başına gerçektir. Yani (to on), 'varolan' demek olduğu gibi, 'gerçeklik' anlamına da gelmektedir.[64] Aristoteles, Parmenides ve Eflatun'un etkisiyle hakikatin temeline varlığı koymuştur. Varlık saklayıcıdır. Neyi saklar? Bilinmeyi. Varlık açılarak, açıklanarak, varlık çözümlemesiyle bilinir. Metafiziğin ana görevi varlık çözümlemesi yoluyla 'örtü' ve 'peçe'yi kaldırmaktır. Örtülü hakikat gizlidir sırdır. Sırrı örten peçenin arlanmasından ortaya hakikat çıkar. O, kendini bilgi olarak gösterir. Bilgi, bu anlamda varlık 'bildirgesi' dir. Felsefe saklananı açığa çıkarır ve gizli olanı keşfeder.[65]

Kant, Aristoteles'ten tevarüs ettiği düşünceyi geliştirip sistemli bir mimari yapıya dönüştürmüştür. Mimari yapıdan kast olunan 'varlık' bütünlüğüdür. Varlık bütünlüğü ise bilmeye konu olan ne varsa ya da bilinme potansiyeli taşıyan her şeydir. Bilinebilir veya bilinen olanın tamamı 'âlem' dir. Kant âlem yerine, evren, kâinat, yeryüzü ve dünya anlamına gelen Almanca (Welt) kavramını kullanmıştır. Duralı'ya göre bu kavram yani (Welt) âlem kavramını tam olarak karşılayamaz fakat evren, kâinat, dünya ve yeryüzü âlem kavramının içleminde düşünülebilir. Heidegger'in ifadesiyle burada bulunduğumuz (am Lebensein), (das Hiersein), mekân anlamında yeryüzüdür. (die Erde) yani arz dır. Burada bulunuşumuzu temellendirici varoluşumuzu (die Daseinweise) taşıyan fiziko-biyo, anthropo-psiko-sosyo-kültür alanımızın en genel çerçevesi dünyadır. Evren ise, duyumlanabilir, duyumlanamadığı durumlarda hesaplanabilir birimlerden oluşur. Duyumlanabilir, hesaplanabilir birimlere de 'varolanlar' denilir. Öyle ki, hakikat alemi (die Wahrheitssphaere) nasıl varlık bütünlüğünü oluşturuyorsa, gerçeklik evreni de 'varolanlar' dan oluşur. Epistemolojik çerçeveden bakıldığında, Gerçeklik evreni, doğa bilimlerine nesne olurken, hakikat âlemi ise doğaya aşkın bir durumdadır.[66] Duralı'ya göre, felsefesinin, yani metafiziğin salt biçimsel, transenssendental aklıyla uzanamadığı saha hakikat âlemidir. Oraya ancak sezgi yeteneğini kullanan mistikler ulaşır. Mistisizm hakikat âleminden gerçeklik evrenini seyretmek veya temaşa etmektir. Felsefe-bilimin etkinlik alanı gerçeklikle sınırlıdır. Bu nedenle akıl söz konusu sınırları aşamaz.[67] Bu sınırlar ancak dolaysız ve aracısız bir bilme biçimi olan sezgi ile aşılır. Sezgiler, zihnin zaman-mekân kategorilerinde yer almazlar. Aklın kategorilerine de tabi olmadan, onları biçimlendirip düzenleyen güçlerin öncüleridir. Metafiziğin yüreğini teşkil eden sezgi verisi temel ilke varlık vahdetidir. Mantık-matematikte özdeşlik, sanatta güzellik, ahlakta ise iyiliktir. Hakikatin gerçeklik ötesi alanı keşfetme çabasındaki ilim Tasavvuf' tur. Onun konusu olan bilgi ise marifet ya da irfandır. Gerçeklik dünyasının öğrenmek iradesini bizde uyandıran

[64] Şaban Teoman Duralı, *Felsefe -Bilim nedir?,* 62.
[65] Şaban Teoman Duralı, *Aklın Anatomisi*, 82.
[66] Şaban Teoman Duralı, *Aklın Anatomisi,* 64.
[67] Şaban Teoman Duralı, *Aklın Anatomisi,* 65.

duygu merak iken, hakikatı temaşa etme, gerçekliğin ötesindeki özü yakalama, onunla hemhal olma arzusu aşktır. Tasavvuf sezgi verisi özden bilgi anlamına gelen marifet yahut irfan 'benim' gönlünden doğar. 'Beni' 'benim'e dönüştüren unsur gönül bağıdır. Allah'ın 'benim' e aracısız seslenişi vicdandır. Gerçeklik dünyasının malumatı ile bilimsel-pozitif bilgi, fizik esaslı sinir ağının en üst merci olan beyinde oluşur.[68] Hakikat'a türevi olan 'gerçekliğin' iki kapısından geçilerek ulaşılır. Bunlardan biri gerçekliği 'aşkın', diğeri ise ona içkindir. Bilge her iki kapıdan geçme yeteneği olan üstün insandır. Aşkınlık kapısından geçerek temaşa-tefekkür yetisini kullanırken, içkinlik yoluyla da teemmül ve tefekküre dalar. Teemmül ve tefekkür yoluyla ilahi ses dediğimiz vicdanı bulur. İlahi sesten hareketle bilge, terbiye, adap kurallarını ilhamla; Resul ise ahlak ilklerini vahiyle düzenler. Bilge, hakikatin aşkın ve içkin sırlarına vakıf olur.[69] Görülmeyen, duyusal algı eşiğimizi aşan 'varlık hakikati', duyumlanabilir olanın taşıyıcı cevheridir. Hakikatin ifşa olmuş, duyulara açılan boyutu gerçekliktir. Hakikat, bu anlamda birlik ve bütünlüktür. Gerçeklik ise onun duyulara konu olan boyutudur.[70] Hakikat ve gerçeklik, beşeri insan seviyesine çıkaran ve bununla birlikte bir kültürün varlığına imkân tanıyan, din, ahlak, sanat, felsefe-bilim, fen ve diğer alanları birlikte gerektirir. Bu yapılardan birinin olmadığı, ya da eksik olması bütünlüğün bozulması anlamına gelir.[71] Duralı, felsefi düşüncesini bu bütünlüğe uygun bir tarzda ve varlıktaki hiyerarşik yapıyı da dikkate alarak inşa etmiştir. Dolayısıyla Duralı'nın din felsefesi ancak bu bütünlük çerçevesinde anlaşılacaktır.

Sonuç

Teoman Duralı'nın din felsefesi, çağdaş din felsefesinin iki önemli damarı olan Anglo-Sakson ve kıta Avrupası felsefi perspektifinden değerlendirildiğinde, dinle ilgili dil ve mantık çözümlemelerine dayalı, eleştirel bir yaklaşımı benimseyen Anglo-Sakson geleneğinden ziyade, din ve felsefeyi daha çok varoluşsal, fenomenolojik ve tarihsel bağlamda ele alan kıta Avrupası felsefesi geleneğinde konumlandırabiliriz. Çalışmamızda zaman zaman vurguladığımız gibi Duralı, genç bir bilim dalı olan 'din felsefesi' kavramını eserlerinde kullanmamıştır. Fakat kendi düşünce sistemi ve kavramsallaştırmasına uygun bir tarzda felsefe-bilim ve din olgusunu felsefi bir tarzda tüm uzanımları ve derinlikleriyle birlikte ele almıştır. Bu bağlamda Duralı, din felsefesinin başat konuları olan, Tanrı tasavvurları, metafizik, varlık, ilahiyat, iman-bilgi, akıl-vahiy, ahlak, siyaset, evrim, sezgi, hakikat ve gerçeklik, gibi birçok konuyu büyük bir titizlikle ve kendi sistemine uygun bir tutarlılıkla çözümlemeye çalışmıştır. Duralı'nın bu yaklaşımı bizi böylesi bir çalışmaya yöneltmiştir.

Duralı'nın düşüncesinde din merkezi bir konumdadır. Filozofumuz felsefe-bilim- din ilişkisini kurarken, Eflatun, Aristoteles, Gazali, Kant ve Kierkegaard gibi filozofların akıl ve

[68] Şaban Teoman Duralı, *Sorun Nedir?,* 220, 221.
[69] Şaban Teoman Duralı, *Kutadgubilig Türkçenin Felsefe-Bilim Sözlüğü*, 211.
[70] Şaban Teoman Duralı, *Aklın Anatomisi,* 83.
[71] Muhammet Enes Kala, "Teoman Duralı'nın Düşüncesinde Din-Ahlak-Felsefe-Bilim İlişkisi Üzerine", 442.

din arasına çektiği sınırları dikkate almıştır. Özellikle Kant metafiziğinin ve epistemolojinin temeli olan *numen- fenomen* düalizmi ve buna dayalı akıl ve din ayırımı Duralı için çıkış noktası olmuştur. Kant iman konularının temellendirilmesinde sonuca götürücü kesin delillere başvurmamaktadır. Zaten iman objeleri ile bilgi objeleri arasında yapılan kesin ayırım bu tür bir kanıtlama biçimini olanaksız kılmaktadır. Kant, bilme alanı ile inanma alanını kesin sınırlar çizerek birbirlerinden ayırmıştır. Kant iman nesneleri için kesin deliller aramak yerine, onlara inanmak için gerekçeler sunmak gerektiğini düşünür. Kant'ta olduğu gibi, Duralı da akıl ve din ayırımını belirgin bir şekilde yapar. Burada çok önemli ve ince bir ayrıntıya dikkat çekmemiz gerekiyor. Kant dini, felsefi bir etkinlik olan akıl sınırları içerisinde konumlandırırken, Duralı, dini daha çok Gazali ve Kierkegaard'ın din anlayışına uygun olarak akla kapalı, aklı aşan ilahi bir zeminde konumlandırır. Dini alanın akla kapalı olması, bu alanın felsefe-bilim yol ve yöntemleriyle algılanamayacağı ve kanıtlanamayacağı şeklinde anlaşılmalıdır. Buradaki akıl Duralı'nın hararetle eleştirdiği modern araçsal akıldır. Selim ya da saf akıl da dinin yüksek hakikatlerini tam olarak kavrama noktasında kifayetsizdir. Fakat bu hakikatlerin dile getirilmesinde, yorumlanmasında, anlaşılmasında yol göstericidir. Bu anlamda kutsal metinler, felsefe-bilimin konusu olan, doğa bilimi gibi alanlarda bilgi sunmazlar, daha çok maneviyatımıza yönelik ahlak, edep ve hayat için reçeteler sunmaktadırlar. Doğrulanmayı, denetleme ile gerekçelenmeği ilkece beklemeyen ilk asli inanca iman denir. Yine ilkece imanlar, insanın zihni ile maddi çabalarına dayanmayan *Allah'ın*, elçileri aracılığıyla, insanlığa ilettiği tebliğin yoruma kapalı, değişmez 'mihenk taşları'dır. *Allah'ın* mutlak birliği; aynı ânda aşkın ve içkin oluşu, tecrübelerden hareketle akıl aracılığıyla kavranılır cinsten olaylar değildir. Duralı'nın imanın alanını çok net bir şekilde akla aşkın olarak görmesi din felsefesi açısından onun fideist bir tutuma sahip olduğunu gösterir. İman hakikatlerinin anlaşılması ve yorumlanması konusunda akla biçtiği değeri dikkate alırsak Duralı'yı din felsefesi konusunda ılımlı Fideistler kervanına dâhil edebiliriz. Çağdaş Türk düşünürü Teoman Duralı'nın, eserlerinde felsefe-bilim geleneğini çok yönlü ve çok boyutlu bir şekilde ele alması, onun evrim teorisi, canlı felsefesi, insan felsefesi ve ahlak felsefesi gibi alanlarda yeni ve özgün çalışmalar yapılacağının işaretleridir.

Kaynakça | References

A Duralı, Şaban Teoman. *Aklın Anatomisi, Salt Aklın Eleştirisinin Teşrihi*. İstanbul: Dergah Yayınları, 2013.

Duralı, Şaban Teoman. *Çağdaş Küresel Medeniyet, Anlamı- Gelişimi-Konumu*. İstanbul: Dergay Yayınları, 2017.

Duralı, Şaban Teoman. *Felsefe-Bilim Nedir?*. İstanbul: Dergâh Yayınları 2017.

Duralı, Şaban Teoman. *Felsefe-Bilimin Doğuşu, Aristoteles'te Bilim ve Canlılar Sorunu*. İstanbul: Dergah Yayınları, 2018.

Duralı, Şaban Teoman. *Felsefe Bilimin Odağında Metafizik*. nşr. Mehmet Sabri Genç. İstanbul: Şule Yayınları, 2019.

Duralı, Şaban Teoman. *Hayatın Anatomisi, Canlılar Bilimi Felsefesi Evrim ve Ötesi.* İstanbul: Dergah Yayınları 2018.

Duralı, Şaban Teoman. *Kutadgubilig Türkçenin Felsefe-Bilim Sözlüğü*. İstanbul: Dergâh Yayınları, 2013.

Duralı, Şaban Teoman. *Sorun Nedir?*. İstanbul: Dergâh Yayınları, 2011.

Kala, Muhammet Enes. "Teoman Duralı'nın Düşüncesinde Din-Ahlak-Felsefe-Bilim İlişkisi Üzerine". *Türkiye'de Sosyal Teoride Din*. ed. Cevat Özyurt, Ejder Okumuş. Ankara: Hece Yayınları, 2017.

Taliaferro, Charles. "Tanrıcılığın Tutarlılığı". *Din felsefesi, Klasik ve Güncel Meseleler*. çev. Aydın Çavdar. ed. Paul Copan, Chad Meister. İstanbul: İdea Yayınları 2018.

Tan, Necmettin. *İmana Yer Açmak, Immanuel Kant'ın Bilgi ve İman Felsefesi*. İstanbul: İz Yayınları, 2014.

Topaloğlu, Aydın. "Akıl ve İnanç". *Din Felsefesi*. ed. Latif Tokat. Ankara: Bilay Yayınları, 2018.